Adam Szczepan Żywiczyński

PRZEOBRAŻENIA FORM OBRONNYCH
UMOCNIEŃ BUDOWANYCH WOKÓŁ WIELKICH JEZIOR MAZURSKICH OD 1784 DO 1944 ROKU

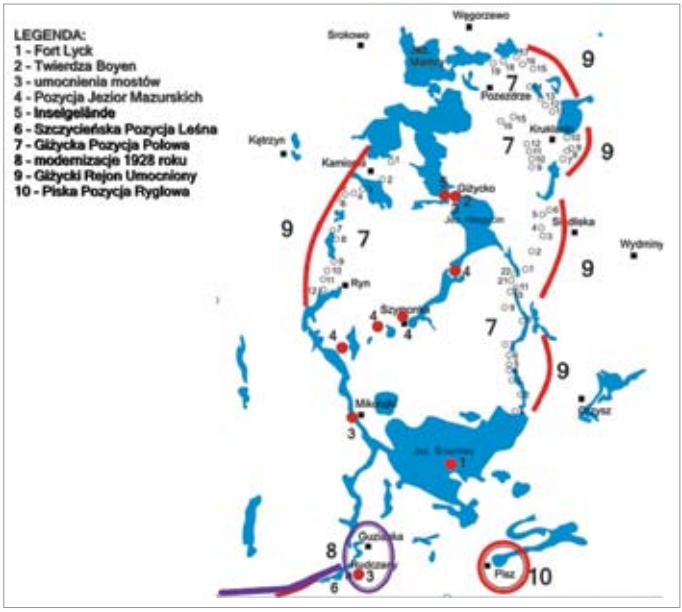
Kraina Wielkich Jezior Mazurskich ma znaczące, naturalne warunki obronne, które przyczyniły się do jej ufortyfikowania. Planowe zwiększanie obronności wokół jezior Królestwo Pruskie realizowało od 1784 roku, kiedy to powstał fort na wyspie jeziora Śniardwy. Następnie obwarowano przesmyki pomiędzy jeziorami (Giżycko, Mikołajki i Ruciane-Nida). Umacnianie tego obszaru kontynuowało państwo niemieckie, budując pozycje obronne pomiędzy poszczególnymi jeziorami. Proces umacniania Krainy Wielkich Jezior Mazurskich zakończył się w 1944 roku. Celem artykułu jest omówienie chronologiczne i przestrzenne procesu umacniania fortyfikacjami stałymi rozległego obszaru na terenie Prus Wschodnich, wokół Wielkich Jezior Mazurskich w latach 1784–1944, z ukazaniem rozwoju stosowanych form obronnych i użytych materiałów.

Krainę Wielkich Jezior Mazurskich w ramach państwa pruskiego traktowano początkowo peryferyjnie i nie wzbudzała zainteresowania nowożytnych fortyfikatorów. Skromnym początkiem umacniania tego terenu była budowa Fortu Lyck rozpoczęta w 1784 roku. Dopiero od jego powstania zainicjowano proces intensywnego, planowego, opartego na fizjografii terenu[1], fortyfikowania Prus Wschodnich, który zakończył się na przygotowaniach do obrony tego obszaru w 1944 roku.

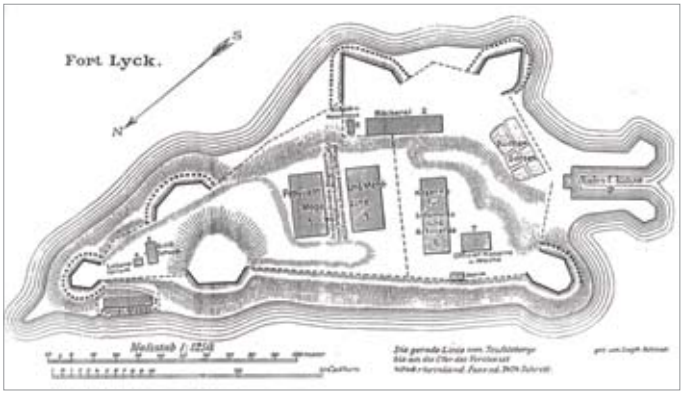
Mimo szumnej nazwy Fort Lyck (1784–1786) był faktycznie miejscem lokalizacji obszernych, umocnionych magazynów prowiantowych na wyspie jeziora Śniardwy – Czarci Ostrów[2].

1 W. B. Łach, *System obronny Prus Wschodnich (do 1935 roku)*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997, s. 5.

2 K. Biskup, *Budowa Twierdzy Giżyckiej,* w: *Europa Orientalis, Polska i jej sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1996, s. 335; Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego, Część I Twierdza Giżycka, umocnienia mostów na liniach kolejowych. Pozycja Jezior Mazurskich. Fortyfikacje „Inselgelände" pod Giżyckiem, Giżycka Pozycja Polowa, praca zbior.: K. Biskup, M. Dudek, S. Giruć, R. Hirsch, W. Rużewicz, A. Żywiczyński, Gdańsk; Giżycko; Suwałki, 1997 (mpis w posiadaniu autora), s. 5; P. Olszak, A. Żywiczyński, *Fort Lyck 1785–2004*, Znad Pisy, Wydawnictwo poświęcone ziemi piskiej, 2004/2005, nr 13–14, s. 226–250; F. Szymanowski, *Fort Lyck*, Mitteilungen der Literalisches Gesellschaft Masovia, H. 8., Lötzen 1902, s. 37–44; A. Żywiczyński, *Fort Lyck – fryderycjańskie umocnienie w systemie jezior mazurskich*, w: *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, red. A. Wilkaniec, M. Wichrowski, Poznań: Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Ciszewskiego, 2006,

1. Mapa z umocnieniami wokół Wielkich Jezior Mazurskich. Oprac. planu Adam Szczepan Żywiczyński.

2. Plan Fortu Lyck. Źródło: F. Szymanowski, Fort Lyck, Mitteilungen der Literalisches Gesselschaft Masovia, H. 8., Lötzen 1902.

3. Rekonstrukcja Fortu Lyck. Widok od północy. Oprac. Piotr Olszak.

s. 205–215; A. Żywiczyński, *Fort Lyck – fryderycjańskie umocnienie w systemie jezior mazurskich*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2006, z. 10, s. 3–11; tenże, *Rozwój pruskich i niemieckich budowli obronnych w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich od 1786 do 1915 roku*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2005, z. 8, s. 21–30.

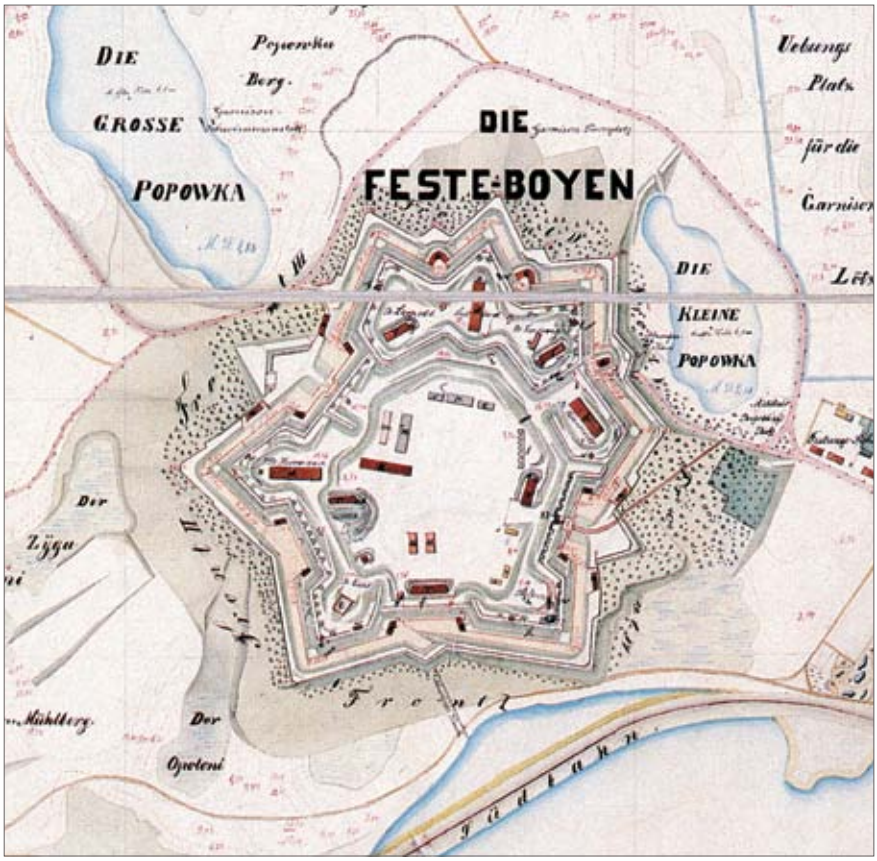
Magazyny miały znaczenie ponadlokalne, ponieważ droga wodna była szlakiem komunikacyjnym w systemie jezior mazurskich ułatwiającym zaprowiantowanie wojska. Walory obronne uzyskano, lokując umocnienie na wyspie, którą poddano niwelacji, wznosząc sześć szańców połączonych palisadą oraz wytyczając place. Na wyspie znajdowały się także budynki magazynowe, techniczne i mieszkalne. Załogę fortu stanowili żołnierze piechoty oraz artylerzyści. Dostęp do wyspy umożliwiał sztucznie usypany port. Fort Lyck nie był popisem kunsztu inżynierii wojskowej. Wały i stanowiska rozwiewał wiatr, a fale i lód niszczyły ostrogi portu. Umocnienie dało jednak początek regularnym pracom fortyfikacyjnym wokół Wielkich Jezior Mazurskich.

Dziełem w pełni obronnym, choć nieukończonym w projektowanej formie, stała się dopiero Twierdza Boyen (Feste Boyen)[3] (1844–1858), usytuowana na przesmyku jezior Niegocin i Kisajno pod Giżyckiem[4]. Do twierdzy doprowadzono kanał wodny, łącząc twierdzę z jeziorem Niegocin, a wewnątrz twierdzy wykopano port dla jednostek nawodnych. Budowla położona niemal w połowie drogi wodnej systemu jezior mazurskich była doskonale skomunikowana z całym rozległym obszarem nasyconym jeziorami i systemem drogowym, a jednocześnie skutecznie blokowała przejście nieprzyjaciela przesmykiem przez jeziora pod Giżyckiem.

Powstała wówczas twierdza o narysie poligonalnym (bastionowo-kleszczowym) o obwodzie zamkniętym, której budowa wymagała rozległych prac ziemnych. Wykopano suche fosy, które stanowiły element utrudniający dostęp do twierdzy. Usypano wały bastionów, kleszczy i donżonu, przeciwskarpy, rampy i raweliny. Splantowano teren pod place broni. Obwód zewnętrznych wałów z czasem opleciono żelazną kratą forteczną, za którą w gruncie skośnie zamocowano zaostrzone metalowe płaskowniki stanowiące śmiertelne zagrożenie dla żołnierzy forsujących przeszkodę. Było to pierwsze zastosowanie metalowych elementów w obiektach obronnych na omawianym obszarze.

3 Termin „Feste" to nie do końca twierdza, ale bardziej forteczka. Jednak jako że nie ma w naszym języku analogii, więc termin „twierdza" może być stosowany, w tym przypadku jako Twierdza Boyen albo Twierdza Boyena.

4 Twierdza Boyen była przedmiotem licznych opracowań, z których podstawowe to: K. Biskup, *Pruskie Festy w Polsce*, INFORT 6, 1994, nr 1, s. 21–24; tenże, *Wstępne rozpoznanie zasobu fortyfikacji XIX- i XX-wiecznych na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, INFORT 6,1994; tenże, *Budowa Twierdzy Giżyckiej, Europa Orientalis*…, dz. cyt., s. 335–348; tenże, *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, Studia Angerburgica, 1997, t. 2, s. 17–37; S. Fuglewicz, *Twierdza Boyen w Giżycku*, Warszawa: wydał Stanisław Kryciński, 1990; W. Grosse, *Die Feste Boyen*, Der Kreis Lötzen, Wüzburg 1961, s. 110–113; S. Jasiński, *Transport szynowy Twierdzy Boyen*, Feste Boyen, 2005, z. 5, s.19–37; R. Kempa, *Feste Boyen 1816–1914*, Masovia, Pismo poświęcone dziejom Mazur, Giżycko, 1999, t. 2, s. 53–65; tenże, *Twierdza Boyen w Giżycku, praktyczny przewodnik*, Giżycko: Wydawnictwo Mazurskie, [2013]; tenże, *Twierdza Boyen, przewodnik turystyczny*, Giżycko: Giżyckie Centrum Kultury, 2022, H. Lippold, *Die Feste Boyen bei Lötzen*, b.r.w., b.m.w.; H. Meye, *Aus der Geschichte der Feste Boyen*, Aus der Heimat, Juni/Juli 1940; tenże, *Z dziejów twierdzy Boyen*, tłum. i oprac. G. Białuński, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2003, z. 2, s. 39–46; A. Molt, *Der Deutsche Festungsbau von der Memel zum Atlantik 1900–1945*, Utting: Ed. Dörfler im Nebel-Verl., [2001?]; A. Nowotka, *Twierdza Boyen – refleksje rocznicowe*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2003, z. 2, s. 35–27; M. Przytocka, S. Mojzych, Twierdza w Giżycku, studium historyczne, Olsztyn 1983, mpis, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie); B. Szczotko, *Twierdza Giżycka. Przewodnik po twierdzy*, Giżycko: Warszawa: Wydaw. Żeglarskie Jacka Wasilewskiego, 1998; A. Żywiczyński, *Feste Boyen, dzieje, architektura, uzbrojenie, plan, trasy zwiedzania*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2003, z. 3.

4. Giżycko. Twierdza Boyen. Plan 1871–1893. Źródło: Atlas historyczny miast polskich. Giżycko, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Giżycko: Wspólnota Mazurska, 1998.

Nowością konstrukcyjną umocnienia w systemie jezior mazurskich były formy murowane z użyciem cegły i kamienia polnego: mur ze strzelnicami w drodze straży[5], wielokomorowe artyleryjskie i strzelecko-artyleryjskie kaponiery przy kleszczach i rawelinach oraz trzykomorowe kojce strzeleckie i strzelecko-artyleryjskie, a także strzeleckie narożniki bastionów, wszystkie o mocnych, ceglanych sklepieniach. W tym samym ceglanym materiale wykonano bramy i poterny pod wałami z magazynami prochu. Wszystkie te formy miały znaczenie obronne i bojowe. Wykonano je według planów wybitnych pruskich fortyfikatorów – Ernsta Ludwiga von Astera i Johanna Leopolda Ludwiga Bresego[6]. W owych formach, lub na nich, znajdowały się stanowiska piechoty i arty-

5 Mur taki jest często nazywany murem Carnota, od nazwiska Carnot, Lazare Nicolas Marguerite (ur. 13 maja 1753 r. w Nolay, zm. 2 sierpnia 1823 r. w Magdeburgu) francuskiego polityka, matematyka i generała, autora *De la défense des places fortes* (Instrukcja obrony twierdzy) wydanej w 1820 r.

6 Ernst Ludwig von Aster (ur. 5 października 1778 r. w Dreźnie, zm. 10 lutego 1855 r. w Berlinie), generał i inżynier wojskowy saski, rosyjski i pruski. Projektował m.in. Twierdzę Torgau, uczestniczył w fortyfikowaniu twierdz w Kolonii, Poznaniu, Królewcu, Koblencji oraz Twierdzy Boyen pod Giżyckiem. Johann Leopold Ludwig Brese (ur. 9 września 1787 r. w Berlinie, zm. 5 maja 1878 r. w Berlinie), pruski generał piechoty oraz inżynier. Zaprojektował m.in. twierdze w Poznaniu, Świnoujściu, Królewcu i Twierdzę Boyena pod Giżyckiem (od 1854 von Brese-Winiary).

5. Giżycko. Twierdza Boyen. Widok z Bastionu Miecz, 2003. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

6. Giżycko. Twierdza Boyen. Widok na Bramę Giżycka i kaponierę, 2003. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

lerii odkryte i ukryte (skazamatowane). Przejścia zamykały solidne drewniane wrota, z czasem zastąpione metalowymi. Obronny charakter nadano także budynkom koszarowym, wyposażając je w stalowe płyty zasłaniające okna (pancerze). W murach twierdzy znalazły także miejsce ryglowe magazyny prowiantowe przeniesione z Fortu Lyck, oblicowane cegłą.

7. Giżycko. Twierdza Boyen. Magazyny prowiantowe,1995. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

8. Giżycko. Twierdza Boyen, magazyny prowiantowe, 1995. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Budowana w Prusach Wschodnich w drugiej połowie XIX wieku kolej żelazna połączyła pruską prowincję z Europą. Przez Giżycko poprowadzono jedną z głównych linii – Wschodniopruską Kolej Południową[7]. Nasyp kolejowy tej linii odciął jednak dostęp wodny do twierdzy pod Giżyckiem. Poza kolejowymi liniami głównymi powstał jeszcze cały system lokalnych linii kolei normalnotorowych, który wraz z systemem kolei wąskotorowych połączył większość miejscowości Prus Wschodnich, tym samym skomunikował obszar Wielkich Jezior Mazurskich[8]. W krajobrazie z jeziorami, rzekami i kanałami, obok mostów drogowych, pojawiły się solidne mosty kolejowe. Kolej żelazna normalnotorowa i wąskotorowa stała się również nowym środkiem transportu wojskowego[9]. Interesujący nas obszar nasycony jeziorami i kanałami był od tej pory skomunikowany drogami wodnymi, kołowymi i koleją. Zaistniała w związku z tym potrzeba umacniania mostów, w punktach uznanych za strategiczne, samodzielnymi budowlami do obrony dookolnej. Pierwszymi takimi obiektami były wybudowane przy Wschodniopruskiej Kolei Południowej, na obu kanałach (Młyńskim od wschodu i Niegocińskim od zachodu

7 Linia z Królewca (Königsberg, ob. Królewiec/Kaliningrad) przez Iławę Pruską (Preussische Eylau), Bartoszyce (Bartenstein), Korsze (Korschen), Kętrzyn (Rastenburg) i Giżycko (Lötzen) do Ełku (Lyck) została oddana do użytku w latach 1866–1868. Linię tę przedłużono do Prostek (Prostken) w 1871 r. W 1873 r. wykonano szerokotorowe połączenie z Grajewem, wówczas na terenie carskiej Rosji. Zob. S. Jasiński, J. Żołnierowicz-Jewuła, *Kolej w Krainie Pojezierzy*, Węgorzewo: Muzeum Kultury Ludowej, 1998, s. 4; ciż, *Historia kolei w Krainie Pojezierzy Wschodnich*, Studia Angerburgica, Węgorzewo, 1998, t. 3, s. 22.

8 Ciż, *Kolej w Krainie Pojezierzy*…, dz. cyt., s. 14–29, 39–43; ciż, *Historia kolei*…, dz. cyt., s. 22–54, 80–85; S. Jasiński, A. Żywiczyński, *Węzeł kolejowy w Piszu, część I*, Znad Pisy, Wydawnictwo poświęcone ziemi piskiej, nr 10/2001, s. 122–140; ciż, *Węzeł kolejowy w Piszu, część I*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, 2001, r. 3, s.150––167; ciż, *Węzeł kolejowy w Piszu, część II*, Znad Pisy, Wydawnictwo poświęcone ziemi piskiej, nr 11/2002, s. 100––125; ciż, *Węzeł kolejowy w Piszu, część II*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, 2002, r. 4, s.117–137; S. Jasiński, Lokalne linie kolejowe Węgorzewo–Gołdap, Gołdap–Żytkiejmy, Analiza walorów kulturowych, Toruń 1997 (mpis w posiadaniu autora); tenże, Lokalna linia kolejowa Olecko–Węgorzewo. Analiza walorów kulturowych, Toruń 1996 (mpis w posiadaniu autora); tenże, Lokalna linia kolejowa Giżycko – Kruklanki, problematyka ochrony konserwatorskiej zespołu zabytków techniki kolejnictwa, Giżycko 1994 (mpis posiadaniu autora); tenże, *Węzeł kolejowy w Giżycku*, Masovia, Pismo poświęcone dziejom Mazur, t. 7/2004, s. 45–72.

9 Linia normalnotorowa przebiegała u podnóża twierdzy, w pobliżu której powstał dworzec Feste Boyen (obecnie Wilkasy). Do twierdzy doprowadzono linię wąskotorową, ślady jej nasypu są czytelne w terenie. Z kolei o bocznicy kolejowej dochodzącej do twierdzy od północnego-wschodu pisze S. Jasiński, *Transport szynowy twierdzy Boyen*…, dz. cyt., s. 19–37.

Przesmyku Giżyckiego) szańce z reditą[10] (1868–1869). Do naszych czasów zachował się obiekt przy przeprawie na Kanale Niegocińskim, który, wraz z niezachowanym mostem uchylnym, stanowił przemyślany element obronny. Ta niewielka, jednoprzestrzenna budowla na planie prostokąta, ukryta za wałem o rzucie połowy łuku, przeciętym w połowie nasypem kolejowym, została wzniesiona w analogicznym materiale jak budynki i budowle w Twierdzy Boyen (cokół kamienny, ściany i sklepienia ceglane). W jej trzech ścianach umieszczono strzelnice do broni strzeleckiej, od zachodu wykonano wejście zaopatrzone w metalowe drzwi i okno z kratą do obrony wejścia. W poprzek torów zamontowano skrzydła bramne z kształtowników stalowych, którymi zamykano przejazd po odchyleniu skrzydła mostu na zachodni brzeg[11]. Obronę artyleryjską obiektów zapewniały działa usytuowane na wałach twierdzy. Redity były zatem wysuniętymi punktami obrony powiązanymi z twierdzą. Tym samym po raz pierwszy w systemie jezior powstały niezależne obiekty strzeleckie, które zapoczątkowały tworzenie rozległego, rozproszonego systemu obronnego.

Obiektami wykonanymi w nowym materiale (beton) były wieże i blockhauzy budowane przy mostach kolejowych lokalnych linii i przy mostach drogowych. Przykłady takich obiektów zachowały się w Mikołajkach (most drogowy z lat 90. XIX wieku i most kolejowy z 1911 roku) oraz w Rucianem-Nidzie[12] (z lat 1900–1907). Jednoprzestrzenne budowle w Mikołajkach zlokalizowano na zachodnim brzegu starego mostu drogowego i mostu kolejowego.

9. Mikołajki. Umocnienia mostu kolejowego, 2009. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

10 *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego, Część I*…, dz. cyt., s. 9; W. Rużewicz, *Fortyfikacje nowożytne w Prusach Wschodnich. Przewodnik*, Łódź: Biuro Odkryć, 2006, s. 36–37; A. Żywiczyński, *Szaniec z reditą*, Fortyfikacje jako atrakcja turystyczna. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Giżycko 11–13 października 2002, Giżycko 2003, s. 11–118; tenże, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 25.

11 Most kolejowy miał analogiczną konstrukcję jak obecnie zachowany most drogowy przy pokrzyżackim zamku giżyckim.

12 *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część I*…, dz. cyt., s. 9; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 47; A. Żywiczyński, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 27–28.

10. Mikołajki. Umocnienia mostu drogowego, 2009. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Budowle przy moście drogowym mają dwie kondygnacje, budowle przy moście kolejowym są jednokondygnacyjne. Budowle w Rucianem-Nidzie to wieże strzeleckie o jednej izbie na każdej kondygnacji (dwie przy moście kolejowym i jedna przy moście obok śluzy Guzianka).

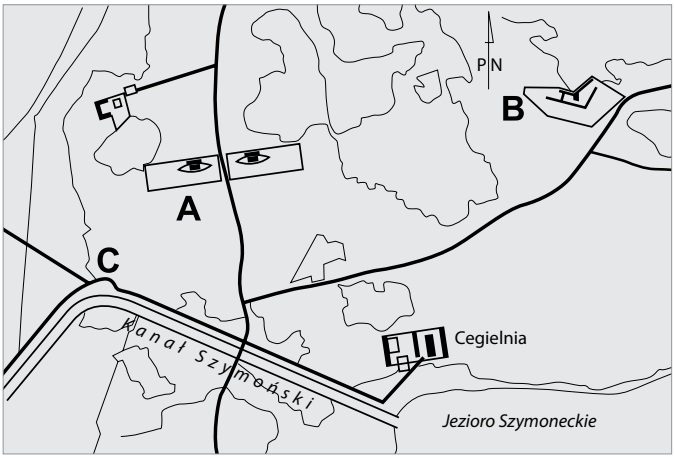
11. Ruciane-Nida (Guzianka). Umocnienia mostu drogowego, 2009. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

12. Ruciane-Nida. Umocnienia mostu kolejowego, 2009. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Mają one kondygnację podziemną z wywierconą studnią. Każda kondygnacja nadziemna jest zaopatrzona w strzelnice dla broni strzeleckiej lub maszynowej. Za krenelażem wieńczącym wieże kryły się odkryte stanowiska strzeleckie. Wnętrze skomunikowano metalowymi schodami. Wieże wyposażono w obronne elementy: metalowe stoliki na karabiny maszynowe, drzwi pancerne i kratę z furtką broniącą dostępu do obiektu. Wspomniane budowle tworzyły system obrony przesmyków w Mikołajkach i Rucianem-Nidzie. Co oznacza, że poza Przesmykiem Giżyckim umocniono wówczas dwie ważne dodatkowe przeprawy: w Mikołajkach i Rucianem-Nidzie.

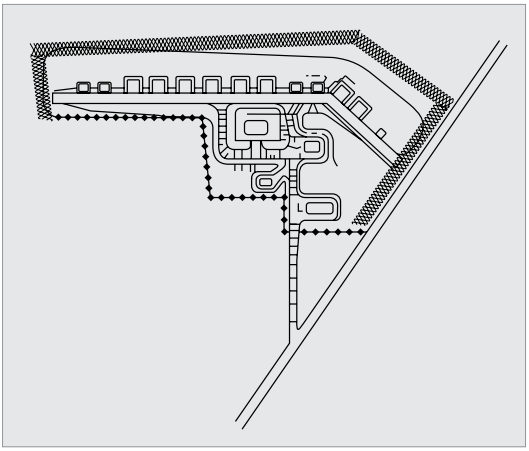
Podwyższenie obronności wymienionych miejsc nie zapewniało jeszcze podniesienia obronności całego szlaku wodnego jezior mazurskich. Taką możliwość dawała dopiero budowa Pozycji Jezior Mazurskich (Masurische Seenstellung)[13]. Pozycja ta była tworzona niemal równolegle z umocnieniami mostów kolejowych i drogowych w latach 1899–1900. Rozciągała się pomiędzy Giżyckiem, Mikołajkami i Rucianem-Nidą. Jej powstanie miało zapewnić obronę znacznie bardziej rozległego terenu, w który były wpisane Wielkie Jeziora Mazurskie. Głównie jednak miała zabezpieczać przed wtargnięciem kawalerii carskiej w głąb Prus Wschodnich. Pozycja składała się z Punktów Oporu Piechoty (Infanterie Stützpunkt) usytuowanych w newralgicznych miejscach przesmyków i przepraw[14]. Punkty te stanowiły ziemne obwałowania i jedno-

13. Pozycja Jezior Mazurskich – Grupa Szymonka, plan sytuacyjny lokalizacji umocnień (A, B, C). Przerys z ryciny archiwalnej z 1910 r. przechowywanej pierwotnie w Zentrales Staatsarchiv Historische Abteilug II Dienstelle Merseburg, obecnie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie Rys. Janusz Pilecki.

13 Tamże, s 10–12; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 41–48; R. Kempa, *Fortyfikacje Pozycji Jezior Mazurskich i Giżyckiej Pozycji Polowej w krajobrazie powiatu giżyckiego, Dziedzictwo wielkiej wojny w krajobrazie powiatu giżyckiego*, red. R. Kempa, Giżycko: Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, 2015, s. 130–136; A. Żywiczyński, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 28.

14 Grupa Kula – punkt oporu piechoty, bateria, murowany barak załogi; Grupa Szymonka – punkt oporu piechoty, bateria, działownia; Grupa Zielony Gaj – nad Kanałem Mioduńskim – punkt oporu piechoty, nad Kanałem Leleckim – punkt oporu piechoty, bateria, działownia, nad Kanałem Tałtckim – mały punkt oporu piechoty; Grupa Guzianka – punkty oporu piechoty Bełdany (Królewski Dąb), Wielka Guzianka Północ i Południe oraz wieża karabinów maszynowych przy moście śluzowym; Grupa Ruciane-Nida – punkt oporu piechoty Jezioro Nidzkie Wschód i Zachód oraz wieże karabinów maszynowych przy mostach drogowym i kolejowym. W 1902 r. grupy Szymonka i Guzianka zostały wzmocnione dwudziałowymi bateriami przewoźnych wieżyczek dział kal. 53 mm. Zob. *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część I*…, dz. cyt.,
s. 10–12; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 41–48; R. Kempa, *Fortyfikacje Pozycji Jezior Mazurskich*…, dz. cyt., s. 130–136; A. Żywiczyński, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 28.

14. Pozycja Jezior Mazurskich – Grupa Zielony Las, plan sytuacyjny baterii artyleryjskiej. Przerys z ryciny archiwalnej z 1910 roku przechowywanej pierwotnie w Zentrales Staatsarchiv Historische Abteilug II Dienstelle Merseburg, obecnie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie. Rys. Janusz Pilecki.

15. Ruciane-Nida. Pozycja Jezior Mazurskich, relikty schronu piechoty, 2009. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

16. Fort IX Czerniaków, Twierdza Warszawa. Wieżyczka działa kal. 53 milimetrów, 2014. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

izbowe betonowe schrony bierne piechoty oraz ziemne baterie artyleryjskie wraz z betonowymi działowniami (w grupie Szymonka, Zielony Las oraz w bateriach Karłowo i Olszowy Róg w grupie Mikołajki). Bardzo ciekawym elementem obronnym były dwudziałowe baterie przewoźnych wieżyczek dział kal. 53 milimetrów.

Te odkryte betonowe stanowiska zwane potocznie „podkowami" umieszczono w grupie Szymonka i w Guziance. Były to jednocześnie pierwsze i jedyne w systemie jezior mazurskich betonowe stanowiska artyleryjskie. Omawiane Punkty Oporu to typowe dla szkoły pruskiej umocnienia składające się z ziemnych obwałowań oto-

czonych zasiekami w płytkiej, trójkątnej, bronionej czołowo fosie. Osłaniały one centralnie umieszczony schron na planie prostokąta o ścianach grubości 80 centymetrów i lekkim zaledwie dziesięciocentymetrowym stropie. Całość doskonale wtopiono w teren. Wyposażenie punktu było bardzo skromne. Pod ścianami i pośrodku komory stały cztery rzędy ławek dla załogi. Schrony te nie miały kuchni ani latryn. Wentylację grawitacyjną zapewniały kanały w ścianach, komorę ogrzewano piecykiem.

Stałe, ziemne baterie artyleryjskie na działa 9 centymetrów wybudowano w dwóch wariantach, w formie klina ze zdwojoną liczbą stanowisk i schronem w narożu (Kula i Szymonka) oraz tradycyjnie liniowe, ze schronem na skrzydle lub za stanowiskiem. Ziemne stanowiska były rozdzielone trawersami z wnękami amunicyjnymi. Na skrzydłach umieszczono stanowiska strzeleckie dla karabinów maszynowych lub lekkich działek. Całość otaczała sieć kolczasta na poziomie terenu. Betonowe schrony były dwukomorowe o 1,5 metrów grubych ścianach i stropach, dół sklepień o grubości 20 centymetrów był żelbetowy. Komorę załogi z bezpośrednim wejściem doświetlały strzelnice, podobnie jak w schronach piechoty. Węższą komorę amunicyjną, dostępną labiryntem wejścia, rozdzielono na dwa pomieszczenia. Baterie te były również przystosowane do ustawienia dział o większych kalibrach.

Równolegle z rozbudową systemu obronnego wokół jezior mazurskich modernizowano samą Twierdzę Boyen. Prace rozpoczęto w drugiej połowie XIX wieku. Przede wszystkim ceglane stropy budowli obronnych wzmocniono warstwą betonu, a strzelnice dostosowano do nowego uzbrojenia (działka rewolwerowe kal. 37 mm Hotchkissa-Grusona). W twierdzy zmodernizowano także ziemne stanowiska artyleryjskie i zaopatrzono je w betonowe nisze amunicyjne. W latach 80. XIX wieku w twierdzy pojawiły się także bierne ukrycia. Były to murowane, pojedyncze wartownie w formie jednoizbowych schronów artylerii w głębi poszczególnych bastionów (nie były to skazamatowane trawersy) i wielokomorowe schrony koszarowe na majdanie i donżonie twierdzy[15]. Nowymi formami pancerzy w twierdzy były metalowe kopuły obserwatora piechoty umieszczone samodzielnie lub na murowanych wartowniach z lat 80. XIX wieku oraz pojedyncza eksperymentalna kopuła obserwatora piechoty na jednym z bastionów.

Przed pierwszą wojną światową (1913–1914) wzniesiono fortyfikacje przesmyku giżyckiego („Inselgelände"), składające się z ziemnych baterii i betonowych schronów biernych, przekształcając obszar pomiędzy Kanałami Giżyckim i Niegocińskim w rozbudowane dzieło obronne[16]. Wzniesiono 4 schrony piechoty, 4 artyleryjskie, 3 amunicyjne i 4 schrony dla peryskopowych

15 Tego rodzaju ukrycia będą się pojawiały w późniejszym czasie, w różnych miejscach wokół jezior mazurskich, w analogicznej lub podobnej formie, z użyciem nowych materiałów budowlanych.

16 K. Biskup, *Wstępne rozpoznanie zasobu fortyfikacji XIX- i XX-wiecznych*…, dz. cyt., s. 1–8; tenże, *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne*…, dz. cyt., s. 25; *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część I*…, dz. cyt., s. 9–12, 20–21; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 33–41; R. Kempa, *Fortyfikacje Pozycji Jezior Mazurskich*…, dz. cyt., s. 129–130, 136–137; A. Żywiczyński, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 24–29.

17. Wyspa giżycka. Schron artyleryjski, 2003. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

stanowisk obserwacyjnych. Jeden tego typu schron obserwacyjny powstał w Twierdzy Boyen. Schrony piechoty i artylerzystów są do siebie podobne[17]. Są to budowle o długości ponad 30 metrów, zagłębione w ziemi, o ścianach grubości 1 m i sklepieniach grubości 80 centymetrów, dolną warstwę sklepień wylano na blasze falistej (1/8 koła). Do wnętrza prowadzą cztery wejścia w ścianie tylnej, do korytarza biegnącego wzdłuż tej ściany, w której umieszczono 6 strzelnic karabinowych opatrzonych wkładkami pancernymi grubości 30 centymetrów i zasuwami. Wejście zabezpieczały drewniane drzwi obite blachą. Wnętrze zawiera trzy pomieszczenia żołnierskie, izbę oficerską, pomieszczenie łączności, magazynek amunicji, kuchnię, składzik i latrynę. Wentylację grawitacyjną wspierały dwa wentylatory mechaniczne. Schrony amunicyjne były zbliżone wielkością do schronów żołnierskich. Ich wnętrze podzielono na dwa pomieszczenia na pociski i dwa (z niewielkimi przedsionkami) na ładunki prochowe oraz pojedynczy niewielki magazynek zapalników. Z kolei stanowiska peryskopów wbudowano w jednoizbowe schrony z labiryntem wejścia dla żołnierzy. Peryskop umieszczono 70 centymetrów powyżej posadzki, w płytkiej kopule pancernej o grubości 100 milimetrów. Były to wówczas najbardziej nowoczesne, powtarzalne schrony zbudowane w obszarze jezior mazurskich przed pierwszą wojną światową.

Już na początku wojny, w okresie mobilizacji w 1914 roku, wzniesiono drewniane i ceglane blokhauzy Szczycieńskiej Pozycji Leśnej (Ortelsburger Waldstellung) ciągnącej się od Rucianego-Nidy po Szczytno[18]. Niestety obiekty te

17 Z wyjątkiem schronu A.R. 2 dla obsady dwóch baterii schrony artylerzystów są mniejsze o jedno pomieszczenie żołnierskie od schronów piechoty.

18 Historia tej pozycji sięga 1898 r., różne źródła podają informacje o budowie ceglanych blokhausów ok. 1900 r. i tworzeniu pasa zasieków (50 m) na całej długości pozycji. W okresie mobilizacyjnym 1914 r. wybudowano drewniane blokhauzy. Obecnie zachowane obiekty pochodzą z czasu modernizacji pozycji w okresie międzywojennym. Zob.: W. Rużewicz, *Fortyfikacje nowożytne…*, dz. cyt., s. 50–53; W. B. Łach, *Umocnienia południowego odcinka Wielkich Jezior Mazurskich w Prusach Wschodnich w latach pierwszej wojny światowej*, Znad Pisy. Wydawnictwo poświęcone ziemi piskiej, 1999, nr 8, s. 62–68; W. Ostrowski, *Obiekty obronne „Szczycieńskiej Pozycji Leśnej" na terenie Nadleśnictwa Spychowo*, Spychowo: b.w., 2014 http://www.spychowo.olsztyn.lasy.gov.pl/documents/21862804/27356309/Szczycie%C5%84ska++Pozycja++Le%C5%9Bna.pdf/9a2d1751-466f-4e67-829d-6d6a78a3b675 [data odczytu: 12 sierpnia 2023]; A. Płoski, *Niemieckie fortyfikacje Szczycieńskiej Pozycji Leśnej na terenie województwa warmińsko-mazurskiego*, Rocznik Mazurski, 2007, Szczytno, t. XI, s. 104–126.

18. Karwica Mazurska. Szczycieńska Pozycja Leśna, relikty blokhauzu, 2012. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

nie zachowały się i znamy je jedynie ze zdjęć i planów. Budowle murowane przypominały wieże zachowane w Rucianem-Nidzie, a drewniane były powtarzalnymi obiektami stosowanymi w fortyfikacjach polowych[19].

W okresie do sierpnia 1914 roku powstały umocnienia stałe uzupełniające i wzmacniające obronność Krainy Wielkich Jezior Mazurskich. Ważnym elementem obrony były formy ziemne oraz obiekty z cegły i kamienia, które uzupełniano coraz powszechniej stosowanym betonem. Drewno wykorzystywano w stolarkach (okna, drzwi, wrota) i w umocnieniach doraźnych. Coraz ważniejszym elementem obrony stawały się okratowania i pancerne drzwi. Pojawiły się nowe formy metalowe (pancerne), jak: metalowe stoliki pod karabiny maszynowe, pancerne kopuły i peryskopy obserwatora piechoty. Asortyment ten masowo produkowano i stosowano w fortyfikacjach na terenie całego Cesarstwa Niemieckiego. Po 1914 roku system obronny fortyfikacji stałych na Mazurach uzupełniono fortyfikacjami polowymi zgodnie z ustalonymi odgórnie zasadami[20]. Ślady tych form polowych można odnaleźć w terenie. Najbardziej czytelne są one w lasach, w pobliżu omawianych pozycji, ich odnalezienie wymaga jednak czasochłonnej penetracji.

Doświadczenie z prowadzonych działań obronnych i ofensywnych było na bieżąco przekładane na nowe rozwiązania. Już w okresie działań wojennych potwierdziło się, że system jezior będący ważną drogą komunikacyjną jest również skuteczną przeszkodą, a obszar pomiędzy jeziorami dobrym miejscem do koncentracji wojsk.

Kiedy w 1914 roku wojska carskie wdarły się w głąb Prus Wschodnich, wojska kajzerowskie zostały zepchnięte do obszaru pomiędzy Giżyckiem, Mikołajkami, Rynem i Kamionkami Wielkimi, gdzie podjęły skuteczną obronę. Po bitwie

19 K. Biesiekierski, K. Kleczke, M. Rewieński, *Fortyfikacja polowa*, Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1929, s. 186–187.

20 *Feldbefestigungs-Vorschrift: FV*, Berlin: Mittler, 1906, [przepisy o umocnieniach polowych, tłum. Marcin Wichrowski, Poznań 2005].

pod Tannenbergiem, tzw. letniej bitwie nad jeziorami mazurskimi, nastąpiło wyparcie wojsk carskich z Prus Wschodnich[21]. Doświadczenia z tych walk miały wpływ na decyzję gen. Ericha von Ludendorffa[22], szefa sztabu 8. Armii Niemieckiej w Prusach Wschodnich, o budowie pozycji obronnej wokół jezior. Powstała wówczas pozycja polowa składająca się z Punktów Oporu usytuowanych na wszystkich przesmykach pomiędzy jeziorami. Od wschodu na linii jezior Śniardwy–Tyrkło–Buwełno–Wojnowo–Kruklin–Gołdopiwo–Pozezdrze––Stręgiel i od zachodu na linii jezior Dejguny–Dobskie–Iławskie–Guber–Ryńskie. Umocnienia podzielono na front wschodni (dwa odcinki), zachodni i pozycję tyłową. Liczba wybudowanych Punktów Oporu jest różnie podawana w literaturze (od 58 do 70).

Analizując stosowane wówczas rozwiązania, można przyjąć, że w skład Punktów Oporu (Stützpunkt) wchodziły rowy strzeleckie ze stanowiskami strzeleckimi, w tym karabinów maszynowych, rowy łącznikowe, punkty obserwacyjne i schronienia dla załogi. Wzmocnienia ścian rowów, stanowiska i ukrycia zagłębiane w ziemi wykonywano z ogólnie dostępnych materiałów (drewno, kamień, ziemia). Były to typowe fortyfikacje polowe.

Po bitwie zimowej nad jeziorami mazurskimi[23] większość istniejących polowych Punktów Oporu wzmocniono fortyfikacjami stałymi (od wiosny 1915 roku), tworząc tym samym nową pozycję obronną, zwaną Giżycką Pozycją Polową (Lötzener Feldstellung)[24]. Tym razem powstało 38 Punktów Oporu (PO) na froncie wschodnim (odcinek południowy, północny i odcinek tyłowy) oraz 12 na froncie zachodnim. W skład Punktów Oporu wchodziły schrony piechoty, schrony pogotowia, wartownie i schrony obserwacyjne artylerii. Przeważnie punkt oporu składał się z dwóch schronów piechoty, schronu po-

21 Po klęsce 2. Armii gen. Aleksandra Wasiliewicza Samsonowa pod Stębarkiem koło Olsztyna, znanej jako bitwa pod Tannenbergiem, oddziały zwycięskiej 8. Armii gen. Paula von Hindenburga skierowały się przeciwko 1. Armii gen. Paula von Rennenkampfa, która zatrzymała się na linii pomiędzy Twierdzą Królewiecką a Giżycką i 10. Armią gen. Wasilija Fługa rozwiniętą pomiędzy 1. i 2. Armią. W wyniku „letniej bitwy nad jeziorami Mazurskimi" 8–15 września 1914 r. i prowadzonej kontrofensywy wojska carskie wyparto poza granice Prus Wschodnich. Zob. R. Kempa, *Twierdza Boyen i jej rola w czasie bitwy pod Tannenbergiem i nad jeziorami mazurskimi (17VIII–15 IX 1914)*, Masovia, Pismo poświęcone dziejom Mazur, t. I/1998, s. 45–54; tenże, *Giżycka Pozycja Polowa (wrzesień 1914 – luty 1915)*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2005, z. 8, s. 59–62; W. B. Łach, *Bitwa nad jeziorami mazurskimi we wrześniu 1914 r. Klęska rosyjskich planów zaczepnych*, Feste Boyen, Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, 2005, z. 8, s. 49–58; tenże, *Działania militarne w Prusach wschodnich 1914–1915 i ich konsekwencje*, w: *Wielka Wojna na Mazurach 1914–1915*, red. R. Kempa, Giżycko: Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, 2014, s. 175–190.

22 Erich von Ludendorff (ur. 9 kwietnia 1865 r. w Kruszewni koło Poznania, zm. 20 grudnia 1937 r. w Monachium), niemiecki oficer (dosłużył się stopnia generała-pułkownika) i teoretyk wojskowości, czołowy dowódca w czasie I wojny światowej.

23 W listopadzie 1914 r., w wyniku wycofania się 8. Armii niemieckiej pod dowództwem gen. Otto von Belowa na linię Jezior Mazurskich, wojska carskie pojawiły się ponownie w tym rejonie. Była to 1. Armia carska gen. Paula von Rennenkampfa i 10. Armia carska pod dowództwem gen. Fadieja Siwersa. Tym razem wyparto je z Prus Wschodnich w lutym 1915 r., po zwycięskiej „bitwie zimowej nad Jeziorami Mazurskimi" (7–15 lutego) 10. Armii niemieckiej pod dowództwem gen. Hermanna von Eichhorna i 8. Armii niemieckiej pod dowództwem gen. Otto von Belowa. Zob.: S. Czerep, *Operacja wschodniopruska 1915*, w: *Wielka Wojna na Mazurach*…, dz. cyt., s. 218–239; R. Kempa, *Giżycka Pozycja Polowa*…, dz.. cyt., s. 68–71.

24 K. Biskup, *Wstępne rozpoznanie zasobu*…, dz.. cyt., s. 8; tenże, *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne*…, dz. cyt., s. 25–26; tamże, s. 14; R. Kempa, *Giżycka Pozycja Polowa*…, dz. cyt., s. 72–74. W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 54; R. Kempa, *Fortyfikacje Pozycji Jezior Mazurskich i Giżyckiej Pozycji Polowej w krajobrazie*…, dz. cyt., s. 139–143; A. Żywiczyński, *Rozwój pruskich i niemieckich*…, dz. cyt., s. 29–30.

19. Giżycka Pozycja Polowa. Schron piechoty, 2014. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

gotowia i wartowni. Tylko w części punktów oporu frontu wschodniego umieszczono dodatkowo schrony obserwacyjne artylerii. Łącznie wzniesiono 255 schronów wszystkich typów.

Rozlokowanie schronów wynikało z ukształtowania terenu. Punkty Oporu były wbudowywane w istniejący pas przeszkód i wcześniejsze stanowiska w formie rowów strzeleckich i system rowów łącznikowych[25]. W skład typowego Punktu Oporu wchodziły trzy typy schronów biernych, wszystkie silnie zagłębione, wykonane w ujednoliconej konstrukcji betonowej, wylane na blasze falistej typu „H"(1/8 koła). Na splantowanym wierzchołku, od czoła Punktu Oporu, budowano przeważnie w trzech liniach kolejno: wartownię, schron pogotowia i schrony koszarowe. Wartownia była budowlą dla 20 żołnierzy, jednoprzestrzenną na planie prostokąta z labiryntem pojedynczego wejścia, ze strzelnicą (bez wkładki pancernej) na wprost wejścia do komory wartowni. Schron pogotowia, który mógł pomieścić 40 żołnierzy, był budowlą dwukomorową z korytarzem o dwóch wejściach ze strzelnicami obrony wejścia bez wkładek. Ośmiokomorowe schrony koszarowe (dla 80 żołnierzy i oficerów) budowano w dwóch typach: z kuchnią lub izbą opatrunkową. Wzdłuż ściany tylnej poprowadzono korytarz z pięcioma wyjściami na zewnątrz i ośmioma strzelnicami bez wkładek pancernych oraz z wejściami do poszczególnych komór. W niektórych punktach wznoszono schron obserwatora artylerii. Były to jednokomorowe schrony w dwóch odmianach: z peryskopem w stropie[26] lub z wbetonowaną w występ ściany czołowej kopułą pancerną (tylko w jednym schronie w okolicach wsi Upałty). Schrony wentylowano grawitacyjnie i mechanicznie, ogrzewano je piecykami. Drzwi wejściowe do wszystkich schronów były drewniane, analogiczne jak w schronach Wyspy Giżyckiej (Inselgelände). Całą pozycję uzupełniało 60 schronów łączności występujących w dwóch typach łączności: „central" i „skrzynek".

25 Gotowość bojową pozycji utrzymywano do 1917 r., kiedy to ustały walki na wschodzie. Potrzeby frontu zachodniego wymusiły demontaż sieci łączności kablowej i umocnień ziemnych. Po wojnie ziemno-drewniane budowle uległy z czasem likwidacji, zwłaszcza na rekultywowanych terenach rolnych.

26 Jak w tego typu schronach na Wyspie Giżyckiej Inselgelände.

„Centrale" to dwukomorowe schrony z wejściem i korytarzem na osi lub jednokomorowe z labiryntem wejścia. „Skrzynki" to betonowe formy prostopadłościanów nazywane przez leśników „kapliczkami". Niestety nie udało się ustalić projektowanej i zrealizowanej infrastruktury artyleryjskiej obwodu. Były to zapewne stanowiska polowe.

Po kapitulacji Niemiec w listopadzie 1918 roku w postanowieniach traktatu wersalskiego zwycięskie mocarstwa zakazały państwu niemieckiemu budowy i modernizacji fortyfikacji. Mimo tego zakazu Niemcy podjęli, w oparciu o doświadczenia wojenne, prace projektowe nad nowymi typami schronów i nawet prowadzili ich budowę, co próbowała powstrzymać Międzyaliancka Komisja Kontroli Wojskowej[27]. Mimo tego w 1928 roku Niemcom udało się pod hasłem modernizacji wymienić mniej trwałe budowle bierne Pozycji Jezior Mazurskich w Mikołajkach i Rucianem-Nidzie, w Szczycieńskiej Pozycji Leśnej od Rucianego-Nidy do Szczytna oraz niezidentyfikowane schrony Giżyckiej Pozycji Polowej w okolicach Kruklanek[28].

20. Węzeł oporu piechoty Ruciane-Nida, zmodernizowany w 1928 roku, schrony Pozycji Jezior Mazurskich z lat 1899–1900 zastąpiono nowymi dla drużyn piechoty. Oprac. planu Adam Szczepan Żywiczyński.

27 Latem 1926 r. inspektorzy Międzyalianckiej Komisji Kontroli Wojskowej wykryli 15 biernych, nowych schronów pod Giżyckiem, brak jednak planu rozmieszczenia tych obiektów w terenie. Zob.: *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część II*…, dz. cyt., s. 8–10; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 63–65.

28 Było to wzmocnienie lub modernizacja poszczególnych umocnień Pozycji Jezior Mazurskich. W Mikołajkach wzniesiono trzy schrony, w Grupach Ruciane-Nida i Guzianka zastąpiono wszystkie stare schrony nowymi. Zmiana schronu nastąpiła także przy moście kolejowym na Kanale Niegocińskim pod Giżyckiem. Dokonano również wzmocnienia Punktu Oporu w okolicach Kruklanek. Zob. *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część II*…, dz. cyt., s. 10–12; W. Rużewicz, *Fortyfikacje*…, dz. cyt., s. 65–69.

21. Schron dla dwóch drużyn piechoty, z 1928 roku. Schrony tego typu dla jednej lub dwóch drużyn piechoty wzniesiono w węźle Ruciane-Nida i na Szczycieńskiej Pozycji Leśnej, 2012. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Powstały wówczas schrony o większej odporności, w dwóch typach: jednokomorowy z labiryntem wejścia (dla jednej drużyny piechoty) i dwukomorowy (dla dwóch drużyn piechoty) z dwoma wejściami i strzelnicami obrony wejścia. Strzelnice te zaopatrzono we wkładki pancerne z zasuwą. Wnętrze schronu zabezpieczały metalowe drzwi pancerne dwudzielne, ciężkie. Do komory prowadziły drzwi metalowe, lekkie. Schrony te dobrze ukazują ewolucję tych samych typów małych schronów, które znamy z Twierdzy Boyen i Giżyckiej Pozycji Polowej.

Najbardziej znaczące prace fortyfikacyjne w okresie międzywojennym podjęto po dojściu Hitlera do władzy. W latach 1935–1939 powstały schrony w rejonie tzw. śródszańca Prus Wschodnich. W luźnym oparciu o Giżycką Pozycję Polową, na jej przedpolu, wybudowano pozycję obronną Giżyckiego Rejonu Umocnionego (Befestigungen bei Lötzen) w formie linii pojedynczych schronów bojowych rozlokowanych w terenie. Były to wyłącznie typowe (katalogowe), żelbetowe schrony bojowe dla broni strzeleckiej, do ognia czołowego i bocznego, o odporności ogniowej B i B1 oraz B-neu[29], z płytą pancerną, na jeden karabin maszynowy oraz schrony z półkopułami na jeden karabin maszynowy i kopułami pancernymi na dwa karabiny maszynowe. Pozycje uzupełniały schrony bierne na działka przeciwpancerne[30]. Zbudowano wówczas 233 schrony na froncie zachodnim i wschodnim.

29 Odporność B i B1 na ostrzał artyleryjski kal. 15-21 cm. Dla odporności B przyjmowano grubość ścian 1,5 m, stropów 1,2 m, pancerzy stalowych 200 mm, dla odporności B1 przyjmowano grubość ścian 1 m, stropów 0,8 m, pancerzy stalowych 100 mm. Dla odporności B-neu przyjmowano grubość ścian i stropów 2 m, stropów 0,8 m, pancerzy stalowych (płyty 200 mm, kopuły 250 mm).

30 W. B. Łach, *Giżycki Rejon Umocniony*, Ochrona zabytków architektury obronnej, Ogólnopolski Zjazd społecznych opiekunów zabytków i wojewódzkich konserwatorów zabytków. Krajowa Narada Konserwatorska Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Giżycko-Twierdza Boyen, 12–14 września 1997, s. 68–84; *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część II*…, dz. cyt., s. 12–15; W. Rużewicz, Fortyfikacje…, dz. cyt., s. 81–106.

22. Giżycki Rejon Umocniony. Martiany – Regelbau 105 b, jedyny zachowany schron tej pozycji, 2003. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Po tej rozbudowie pomiędzy jeziorami mazurskimi powstał silny zespół nowoczesnych umocnień na rozległym obszarze. Od wschodu: od jeziora Śniardwy (pod Okartowem) do jeziora Stręgiel (pod Węgorzewem); od zachodu: od Jeziora Ryńskiego (pod Rynem) do Jeziora Dobskiego (w pobliżu Doby).

Jak wspomniano wyżej, schrony wykonano w konstrukcji żelbetowej, głównym pomieszczeniem wnętrza schronów były izby bojowe wyposażone w metalowe płyty z jedną strzelnicą oraz kopuły sześciostrzelnicowe i półkopuły trzystrzelnicowe. Wybudowano schrony następujących typów: 1 i 1a (blisko połowa schronów), 2 i 2a, 3, 4, 5a, 7, 9, 13, 23 i 28 oraz nowsze 105b, 105d, 107b, 112a. Niezależnie od typu schronów we wnętrzu znajdowały się pomieszczenia mieszkalne załogi, izby bojowe oraz magazyny. Pomieszczenia wejścia wyposażono w strzelnicę obrony wejścia (z wkładką pancerną). Drzwi zewnętrzne były stalowe, ciężkie, w niektórych schronach ciężkie drzwi poprzedzała jeszcze krata na wprost strzelnicy obrony wejścia. Drzwi wewnętrzne były metalowe, lekkie do izb żołnierskich i metalowe ciężkie do izb bojowych. Na stropach umieszczano kopuły obserwatorów piechoty. Wszystkie elementy metalowe to typowy asortyment katalogowy. Wyposażenie było skromne. Załoga dysponowała indywidualnymi pryczami trzykondygnacyjnymi, oświetlenie zapewniały lampy naftowe, pomieszczenia ogrzewano piecykami, a do celów sanitarnych służył suchy klozet. W większych schronach wiercono studnie. Łączność wewnętrzną zapewniały rury głosowe, wentylacja była mechaniczna, z wentylatorami napędzanymi ręcznie.

Podpisanie paktu Ribbentrop-Mołotow, a następnie okupacja Polski we wrześniu w 1939 roku doprowadziły do wyznaczenia nowych granic pomiędzy Rzeszą Niemiecką a Związkiem Radzieckim. Wówczas Urzędy Fortyfikacyjne w Giżycku i Olsztynie podjęły budowę Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej (Ostpreußenschutzstellung), potocznie zwanej „graniczną". Ta nieukończona pozycja obronna składała się z najnowocześniejszych, średnich, biernych i bojowych schronów, jakie wznoszono w Trzeciej Rzeszy[31]. Były to obiekty po-

31 Wschodniopruską Pozycję Obronną (Ostpreußenschutzstellung), potocznie zwana graniczną, zbudowano na mocy dyrektywy z połowy kwietnia 1940 r. Celem było ufortyfikowanie nowej granicy Niemiec i Rosji So-

wtarzalne, wznoszone według katalogu w różnych typach (z kopułami i płytami pancernymi). W obszarze Wielkich Jezior Mazurskich pozycję tę uzupełniał Punkt Oporu Pisz, zwany także Piską Pozycją Ryglową (Johannisburg-Riegel, Stützpunkt Johannisburg). Pierwsze schrony, na jeden karabin maszynowy typu Heinrich, powstały tu jeszcze w 1939 roku. Przy jednym, położonym od południa, bezpośrednio przy drodze do Rucianego-Nidy, powstał bierny schron z garażem na działo p-panc 37 milimetrów (PAK-Unterstand). Drugi taki schron bierny powstał po północnej stronie tej samej drogi. Pozycję uzupełniają schrony na jedną drużynę piechoty (Gruppenunterstand) oraz schron bierny na dwie drużyny piechoty typu 502[32] i bojowy typu 107a[33]. Łącznie powstały trzy schrony bojowe i 15 schronów biernych, w tym dwa na działka 37 mm. Pozycję docelowo miały uzupełniać fortyfikacje polowe w formie transzei, rowów przeciwczołgowych i polowych umocnień betonowych.

Wiosną 1944 roku rozbudowano system obronny o pozycje polowe. Do podobnych działań doszło na terenie całych Prus Wschodnich w ramach przygotowania do obrony przed nadciągającą Armią Czerwoną. Budowa umocnień wokół Pisza zakończyła ponadstupięćdziesięcioletni proces tworzenia systemu obronnego wokół Wielkich Jezior Mazurskich, wznoszonych przez państwo pruskie i niemieckie. Uzupełnieniem fortyfikacji wokół Wielkich Jezior Mazurskich są kwatery dowodzenia, systemy obrony radiolokacyjnej i schrony obrony cywilnej (dwie ostatnie grupy są słabo przebadane i rozpoznane).

wieckiej po zajęciu ziem II Rzeczpospolitej systemem średnich schronów bojowych klasy B-neu i biernych, tradycyjnych. Prace budowlane przerwano w czerwcu 1941 r. Całość pozycji podzielono na trzy odcinki. Odcinek Południowy – Pozycję Narew–Pisa (Galindy) – [Narew–Pisa (Galinde) Stellung] – Punkty Oporu Zbójna, Turośl, Kozioł, Jeże Wschód; Odcinek środkowy – Mazurską Pozycję Graniczną i Cięciwę Suwałk [Masurische Grenz und Suwalki – Schnen Stellung] Punkty Oporu Jeże Zachód, Świdry, Prostki, Katarzynowo, Raczki, Bakałarzewo, Filipów, Prawy Las i Przesławki; oraz odcinek północny – Pozycję Graniczną Gąbin [Gumbinnen – Grenzstellung] Punkty Oporu rejon jeziora Wisztyniec oraz w pobliżu miejscowości Schirwint, Eydtkuhnen. Ponadto uzupełnieniem pozycji było wybudowanie silnego Punktu Oporu Pisz, zwanego także Piską Pozycją Ryglową. Wśród schronów bojowych zastosowano schrony z kopułami pancernymi w trzech typach 111, 112, 113 oraz z płytami pancernymi głównie typu 105, choć są schrony typu 107 i 114, a także dwa schrony na 1 ckm z 1939 r. Schrony bierne to ukrycia dla jednej lub dwóch drużyn i na działko przeciwpancerne 37 mm, oraz schrony typu 501, 502 i 504. W skład pozycji wchodziły również punkty obserwacyjne piechoty i artylerii oraz wieże obserwacyjne, po których zachowały się jedynie fundamenty. Poszczególne schrony bojowe były wyposażone w pancerne płyty obrony wejścia z wkładką, schronów biernych nie wyposażono w pancerze. Zob. *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego. Część II…*, dz. cyt., s. 16–17; W. Rużewicz, *Fortyfikacje nowożytne…*, dz. cyt., s. 136–158, W. B. Łach, *System umocnień rzeki Rospudy*, Jaćwież, 2001, nr 16, s. 4; K. Malinowski, *Opis wybranych B-Werków z Giżyckiego Rejonu Umocnionego*, Zeszyt sesyjny 4. Fortyfikacje na ziemi lubuskiej, Zielona Góra 1998, s. 41–45; B. Perzyk, Inwentaryzacja, waloryzacja, i wytyczne dla programu ochrony konserwatorskiej fortyfikacji Pozycji Granicznej Prus Wschodnich na terenie woj. podlaskiego Warszawa 10.10.2001 (mpis w posiadaniu autora); tenże, Fortyfikacje Pozycji Granicznej Prus Wschodnich na terenie powiatu suwalskiego – studium historyczno-przestrzenne, Warszawa 2001, mpis; tenże, Zabytki fortyfikacje Pozycji Granicznej Prus Wschodnich z lat 1939–1935, czynnikiem o istotnym wpływie na atrakcyjność turystyczną powiatu suwalskiego, Dziedzictwo militarne jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego, Suwałki, 11–13 września 2009, materiały z sesji (mpis w posiadaniu autora); A. Żywiczyński, *Wschodniopruska Pozycja Obronna – historia, stan zachowania, badania i zagospodarowanie do celów turystycznych*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, Białystok, 2014, t. 20, s 151–164.

32 Schron bierny Regelbau 502 (Doppelgruppenunterstand – schron bierny dla 2 drużyn piechoty). Schron w Piszu pełnił funkcję stanowiska dowodzenia odcinka Punkt Oporu Pisz. Klasa odporności B-neu. Dla odporności B-neu przyjmowano grubość ścian i stropów 2 m, pancerzy stalowych (płyty 200 mm, kopuły 250 mm).

33 Bauwerk 49 Regelbau 107 (Doppel MG Kasematte mit Kleinglocke und Flankensanlage – schron bojowy z dwiema izbami dla km z dzwonem obserwacyjnym i izbą flankującą). Klasa odporności B-neu. Dla odporności B-neu przyjmowano grubość ścian i stropów 2 m, pancerzy stalowych (płyty 200 mm, kopuły 250 mm).

23. Piska Pozycja Ryglowa, Pisz, Regelbau 502, 2012. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

24. Piska Pozycja Ryglowa, Pisz, Regelbau 502. Odtworzone wyposażenie izby załogi, 2012. Fot. Adam Szczepan Żywiczyński.

Walki na terenie Prus Wschodnich rozpoczęły się dopiero w październiku 1944 roku. W styczniu 1945 roku, na rozkaz gen. Friedricha Hossbacha[34], fortyfikacje interesującego nas obszaru poddano Armii Czerwonej właściwie bez walki. Wiele z tych budowli zniszczyły wojska radzieckie.

Omawiane fortyfikacje stanowią współcześnie jedynie atrakcję turystyczną, mimo że często są trudno dostępne lub wręcz niebezpieczne dla zwiedzających. Niestety nie powstał program kompleksowego wykorzystania tych fortyfikacji na cele użytkowe z ich planową popularyzacją. Wszelkie starania czynione na rzecz udostępnienia umocnień są najczęściej efektem zaangażowania pasjonatów.

Pomimo to poznanie choćby tych dostępnych obiektów wokół Wielkich Jezior Mazurskich daje pogląd na rozmach, rozwój myśli i technologii fortyfikacyjnej tamtego okresu.

34 Gen. Friedrich Hossbach (ur. 22 listopada 1894, zm. 10 września 1980 r.) niemiecki oficer sztabowy w Wehrmachcie, uczestnik walk na froncie wschodnim (dosłużył się stopnia generała piechoty). Objął stanowisko dowódcy 4. Armii 28 stycznia 1945 r., ale dwa dni później został zwolniony za przeciwstawienie się rozkazom Hitlera i wycofanie wojsk z Prus Wschodnich.

[Referat został wygłoszony na konferencji: „Arsenał obronny w Ostródzie na tle architektury obronnej w XIX wieku", 20–21 listopada 2015 roku. W artykule pominięto omawianie kwater wojskowych w obszarze Wielkich Jezior Mazurskich.]

Adam Szczepan Żywiczyński

Adam Szczepan Żywiczyński, *absolwent konserwatorstwa i muzealnictwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 1986 roku pracował w instytucjach ochrony zabytków woj. suwalskiego, warmińsko-mazurskiego i podlaskiego, w tym jako kierownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatury w Ełku i jako Miejski Konserwator Zabytków w Suwałkach. Autor opracowań konserwatorskich i publikacji z dziedziny urbanistyki, architektury, budownictwa, kolejnictwa i fortyfikacji.*